

RYSZARD KAMIŃSKI

Kujawsko–Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego
w Minikowie

GOSPODARSTWA OPIEKUŃCZE JAKO ALTERNATYWNA ŚCIEŻKA ROZWOJU GOSPODARSTW AGROTURYSTYCZNYCH

Abstract: Care Farms as an Alternative Path of Agritourist Farms Development. After accession to the structures of the European Union process of diversification of the income situation of farms in Poland is more evident. One of the possible forms of non-agricultural economic activity for many years is agritourism and rural tourism. The article describes the possibilities of specialization by taking the agritourist farms are not very widespread forms of care farm. Quoted in the article, the various forms of care farms are part of a wider trend so-called social farming. Description of the Dutch experience, and the first attempts to create a care farm in Bory Tucholskie offers hope for real development of this form of economic activity in the country.

Keywords: Agriculture, care farming, new profession for the farmer, outplacement farmers, social.

1. Zmiany na wsi jako wyzwanie dla rodzin rolniczych

Powszechnie zauważalny rozwój nowoczesnych technologii produkcji rolniczej wspierany przez dotacje unijne przyczynił się jednocześnie do znacznego zróżnicowania sytuacji gospodarstw rolnych. Praca we własnym gospodarstwie rolnym przestaje być wystarczającym źródłem dochodu dla większości rolników i członków rodzin rolniczych. Jak wynika z założeń *Strategii Rozwoju Obszarów Wiejskich* [Kierunki Rozwoju... 2010] działalność rolnicza jest w Polsce głównym źródłem utrzymania jedynie dla niespełna 27% gospodarstw domowych z użytkownikiem gospodarstwa rolnego. Na obszarach wiejskich w Polsce mieszka prawie 15 mln ludzi (38,2%), bardziej istotne jest jednak to, że 27% Polaków w wieku produkcyjnym związanych jest z rolnictwem, chociaż tylko 18% się z niego utrzymuje. Na wsi mieszka milion

bezrobotnych w rodzinach nierolniczych, kolejny milion to: bezrobotni w rodzinach rolniczych (ok. 150 tys.) oraz ok. 850 tys. osób tworzących tzw. bezrobocie ukryte. Dalsze zwiększanie efektywności rolnictwa doprowadzi do wzrostu liczby bezrobotnych o kolejne kilkaset tysięcy do miliona osób.

Dla wsi tradycyjnej ważne były aspekty kulturowe i związki między wykonywaną pracą i stylem życia. Przyszłość polskiej wsi związana jest z koniecznością znalezienia różnych ścieżek rozwojowych dla różnych grup mieszkańców. Z pewnością dla nieco mniej niż połowy mieszkańców przez następnych kilka, kilkanaście lat, rolnictwo będzie stanowiło ważne źródło dochodu. Jednak ci rolnicy, którzy chcą utrzymywać się wyłącznie lub w dominującej większości z produkcji rolnej, muszą dokonać niezbędnych modernizacji i inwestycji. Wielu z nich będzie musiało szukać dodatkowych źródeł dochodu w sferze alternatywnej produkcji pozarolniczej lub usług. Znaczna grupa mieszkańców wsi, w tym wielu członków rodzin rolniczych, będzie musiało znaleźć zupełnie nowe źródło dochodu.

Zgodnie z założeniami europejskiego modelu wsi i rolnictwa, pozarolniczy rozwój oznacza promowanie wsi jako dobrego miejsca do życia (funkcji mieszkaniowej), miejsca wypoczynku i turystyki, ochrony naturalnego środowiska, krajobrazu, kulturowania tradycji i tożsamości kulturowej oraz świadczenia innych usług. Poważnym wyzwaniem dla polskiej wsi jest znalezienie sposobów takiej mobilizacji mieszkańców, aby w przyszłości znaleźli oni dla siebie odpowiednie miejsce.

2. Wielozawodowość rolników i różnicowanie działalności gospodarstw rolnych

Proces poszukiwania dodatkowych źródeł dochodu rolników i członków ich rodzin znany jest od dawna. Błęd [2011, s. 40] przytacza wiele definicji tego zjawiska, przywołując podstawowy podział na wielozawodowość, która dotyczy osoby rolnika (albo członków jego rodziny pracujących dotąd w gospodarstwie) i różnicowanie działalności rolniczej, które to zjawisko dotyczy gospodarstwa rolnego. Wielozawodowość dotyczy zdaniem autorki trzech przypadków: kiedy rolnik zatrudnia się w przedsiębiorstwie niezwiązanym z rolnictwem, kiedy rolnik pracuje w innym gospodarstwie rolnym oraz, kiedy rolnik różnicuje działalność swojego gospodarstwa niezwiązaną *stricte* z rolnictwem zajmując się np. rzemiosłem lub agroturystyką. Durand i van Huylenbroeck [2003] określili *wielozawodowość* (ang. *pluriactivity*), jako kombinację rolniczych i nierolniczych aktywności wykonywanych przez rolników albo członków gospodarstwa domowego rolników. Bryden i Fuller [1988, s. 11] w raporcie na temat wielozawodowości zwracają uwagę, że pierwotnie wielu autorów pisało o prowadzeniu gospodarstwa rolnego „na część etatu” (*part-time farming*), tymczasem kwestie te są zwykle bardziej skomplikowane i występuje wiele różnych wariantów wielozawodowości. Cytowani autorzy podają, że często praca rolnika w niepełnym wy-

miarze czasu pracy jest oceniana jako nieefektywna lub nie tak dobra, jak rolników pracujących „na pełen etat”. Ponieważ jednak gospodarstwo rolne w realiach europejskich oznacza więcej niż tylko miejsce produkcji żywności, wielu członków rodzin rolniczych nie traktuje pracy poza gospodarstwem jako osobistej porażki zawodowej, ale jako wybór nowej ścieżki kariery zawodowej albo po prostu źródło dodatkowego dochodu [Bryder, Fuller 1998, s.12]. Jervell Moxnes [1999] zwraca uwagę, że rozprzestrzeniające się zjawisko wielozawodowości w rodzinach rolniczych prowadzi do zamiany modelu gospodarstwa rodzinnego na model gospodarstwa z jedną osobą pracującą w rolnictwie [Jervell Moxnes 1999, s.104]. Bacon i Brewin [2008, s. 11] podkreślają, że zjawisko podejmowania pracy poza gospodarstwem dotyczy przede wszystkim żon rolników. Podkreślają oni, że „pracujące żony zapewniają kontynuację istnienia (funkcjonowania) wielu gospodarstw”. W podobny sposób o wielozawodowości rolników, jako o strategii przetrwania rodziny rolniczej piszą Kinsella *et al.* [2000, s. 487].

3. Zmiany demograficzne wyzwaniem dla przyszłych pokoleń

W ostatnich latach coraz częściej szczególnie w państwach „starej Unii Europejskiej” jako jedną z alternatyw dla klasycznego rolnictwa podaje się rolnictwo społeczne. Zainteresowanie tego typu aktywnością wynika z coraz lepszego zrozumienia roli, jaką rolnictwo i zasoby obszarów wiejskich mogą odegrać w poprawie kondycji społecznej, fizycznej i psychicznej obywateli. Jednocześnie, rolnictwo społeczne stanowi dla rolników szansę na dostarczanie nowych usług i tym samym poszerzenie i zróżnicowanie ich działalności oraz wielofunkcyjnej roli w społeczeństwie. Taka integracja działań o charakterze rolniczym i społecznym może również zapewnić rolnikom dodatkowe źródła dochodów i poprawić wizerunek rolnictwa w oczach opinii publicznej.

Zarówno w Europie Zachodniej, jak i Polsce nie bez znaczenia są też czynniki demograficzne. Jak podaje Błędowski [2012] w latach 1950–2011 udział osób w wieku 75 lat i więcej wzrósł z 1,6% do 6,5%, natomiast w 2035 r., odsetek ten osiągnie wartość 12,3%. Według prognoz GUS, w 2030 r. ogółem aż 53,3% gospodarstw jednoosobowych będzie prowadzonych przez osoby w wieku co najmniej 65 lat, w tym 17,3% przez osoby w wieku 80 i więcej lat [GUS 2010]. Oznacza to, że samotnie w swoich gospodarstwach domowych pozostawać będzie odpowiednio 2740 tys. osób w wieku 65 i więcej lat, w tym 887 tys. osób w wieku 80 lat i więcej. Wyliczenia Ministerstwa Pracy i Polityki Społecznej również na krótszą perspektywę potwierdzają powyższe trendy¹. Zgodnie z prognozą liczby ludności opublikowaną przez GUS przewiduje się wzrost liczby osób w wieku 60 lat i więcej w okresie kolejnych 10 lat (2015–2024).

¹ Uzasadnienie do projektu uchwały Rady Ministrów w sprawie ustanowienia wieloletniego programu „Senior-WIGOR” na lata 2015-2020 z 3 lutego 2015.

Populacja osób 60+ zwiększy się o ok. 1,8 mln osób, tj. o 21%. Obecnie udział osób starszych w społeczeństwie wynosi 22% (2014 r.), a w prognozowanym okresie przewidyje się regularny wzrost do poziomu 27% (2024 r.).

Opisane wyżej zmiany prędzej czy później wymuszą konieczność powstawania nowych rozwiązań radzenia sobie ze starzejącym się społeczeństwem. Wykorzystanie nowych funkcji rolnictwa, jak rolnictwo społeczne, przyczyni się do rozwoju przedsiębiorczości na obszarach wiejskich w innowacyjnych kierunkach, ale też pozwoli rozwiązać problemy związane z opieką oraz wyłączeniem społecznym osób starszych i niepełnosprawnych.

4. Rolnictwo społeczne

Początków gospodarstw opiekuńczych należy doszukiwać się w drugiej połowie XIX w., kiedy to osoby niepełnosprawne intelektualnie, a niekiedy również ruchowo trafiały do specjalnych instytucji opiekuńczych zlokalizowanych na wsiach oraz na terenach zamkniętych przy parkach, lasach na obrzeżach wielkich miast. Najważniejszym powodem umieszczania osób niepełnosprawnych w takich miejscach była chęć ich izolacji od reszty społeczeństwa, gdyż uważano je jako wstydlivy problem społeczny. Już wtedy zauważono jednak, że naturalne otoczenie działa na takich pacjentów uspokajająco. Powszechnym zjawiskiem w tych instytucjach było założenie jednego lub większej liczby gospodarstw produkujących podstawową żywność, co pomagało obniżyć koszty ich funkcjonowania. Tam gdzie było to wskazane pacjenci mogli brać udział w pracach rolniczych. Oprócz wyraźnych korzyści finansowych zaobserwowano, że wykonywana praca wpływa korzystnie na pacjentów.

W latach 70. XX w. stało się jasne, że rośnie liczba gospodarstw konwencjonalnych, które aby przetrwać, muszą zdywersyfikować działalność rolniczą. Rolnicy zaczęli zajmować się turystyką wiejską (otwierając kempingi w swoich gospodarstwach), przetwarzaniem i sprzedażą wyprodukowanej przez siebie żywności; w państwach Europy Zachodniej jedną z możliwych form dywersyfikacji okazały się gospodarstwa opiekuńcze. Jednak, jak podaje Manintveld [2014] w początkowym etapie gospodarstwa opiekuńcze rozwijały się wolno pod względem ilościowym. W 1998 r. w Holandii było tylko 98 aktywnych gospodarstw. W połowie lat 90. fundamentalnie zmieniło się finansowanie systemu opieki, co miało wpływ na rozwój gospodarstw opiekuńczych w kolejnych latach. Pomysły amerykańskiej Korporacji Niezależnego Życia (CIL)² zainspirowały wiele instytucji i osób w Europie, zwłaszcza w Holandii, do podjęcia podobnych inicjatyw. Podstawowa koncepcja funkcjonowania CIL zakłada wyposażenie osoby niepełnosprawnej w środki pozwalające jej jak najlepiej funkcjonować w swojej niepełnosprawności, tj. zapewnić jej zindywidualizowaną opiekę [van Haaster *et al.* 2012]. W Holandii doprowadziło to do powstania w 1995 r. pojęcia

² <http://www.cil.org/about.html#history> (pobranie z 22 marca 2015).

Budżetu Osobistego (PGB). Zapewniał on fundusze dla osób, które zostały wcześniej zaakceptowane przez Centrum Wskazań do Opieki (CIZ). Opieka została dokładnie dopasowana do osobistych potrzeb i warunków życiowych. Od tego momentu klienci objęci opieką zaczęli szukać ofert poza klasycznymi organizacjami. Ich celem poszukiwań stały się także gospodarstwa rolne.

W Opinii Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego [*Opinia...* 2013] rolnictwo społeczne jest to coraz bardziej rozwijające się w Europie innowacyjne podejście łączące dwie koncepcje: rolnictwo wielofunkcyjne i usługi społeczne – opiekę zdrowotną na poziomie lokalnym. W ramach produkcji rolnej przyczynia się do poprawy samopoczucia i integracji społecznej osób o szczególnych potrzebach. Pod określeniem *rolnictwo społeczne* znanych jest w Europie wiele działań określanych jako *rolnictwo dla zdrowia* (*farming for health*), *rolnictwo opiekuńcze* (*care farming*), *zielona opieka* (*green care*) albo też *zielone terapie* (*green therapies*). Określenia te odnoszą się do różnych działań w obszarze opieki, reintegracji społecznej, szkolenia oraz rehabilitacji społecznej i zawodowej osób w trudnym położeniu oraz szkolenia osób o szczególnych potrzebach. Podejmowanie takich działań, przyczynia się do lepszego samopoczucia osób w trudnej sytuacji poprawiając ich stan zdrowia i włączenie społeczne. Niekiedy działania takie przez kontakt z naturą i działalnością produkcyjną przyczyniają się do poprawy uczenia się, podnoszą samoocenę i ułatwiają uczestnictwo w życiu społecznym.

Zgodnie ze wspomnianą w Opinii EKES [*ibidem*] definicją, *rolnictwo społeczne to zespół działań wykorzystujących zasoby rolne zarówno roślinne, jak i zwierzęce, aby wytworzyć świadczenia społeczne na obszarach wiejskich lub podmiejskich, takie jak rehabilitacja, terapia, chronione miejsca pracy, uczenie się przez całe życie i inne działania przyczyniające się do integracji społecznej*. W takim ujęciu chodzi m.in. o stworzenie w ramach gospodarstwa rolnego warunków umożliwiających osobom o szczególnych potrzebach uczestnictwo w codziennych zajęciach w gospodarstwie, aby zapewnić rozwój i postępy tych osób oraz poprawić ich samopoczucie.

Rolnictwo społeczne przyjmuje najczęściej następujące formy – obszary działań:

- zajęcia reedukacyjne i terapeutyczne,
- integrację w świecie pracy i włączenie społeczne,
- działania pedagogiczne,
- usługi opiekuńcze.

Korzyści z opieki świadczonej w gospodarstwie są różnorodne. Sempik *et al.* [2010] wymieniają m.in.:

- Gospodarstwo opiekuńcze może zapewnić zielone i spokojne otoczenie. To umożliwia wielu klientom życie w spokoju.
- Praca związana z opieką nad roślinami i zwierzętami stwarza poczucie odpowiedzialności za inne stworzenia. To pomaga także czuć się bardziej odpowiedzialnym za samego siebie. Istotnym efektem takich działań może być podniesienie samooceny.

- Ze względu na obecność czynników będących poza kontrolą człowieka, takich jak klimat czy jakość gleby, pobyt w gospodarstwie może pomóc zaakceptować życie takim, jakie ono jest. To może przyczynić się do zachowania spokoju umysłu.
- Podstawowe wartości życiowe, wyznawane przez gospodarza i jego rodzinę, determinują charakter świadczonej opieki – na tym opiera się zaufanie klienta, który przez współpracę z nimi buduje wiarę w siebie.
- Poza nastawieniem na naturę gospodarstwo jest także przedsięwzięciem, które wymaga przemyślanych działań, aby mogło przetrwać w sensie ekonomicznym. Takie podejście stymuluje realistyczny pogląd na życie.

Czas trwania i częstotliwość opieki zapewnianej przez gospodarstwo może się bardzo różnić. Manintveld [2014] wymienia cztery formy opieki (tab. 1) prowadzone w gospodarstwie

Tabela 1

Formy opieki w gospodarstwach opiekuńczych

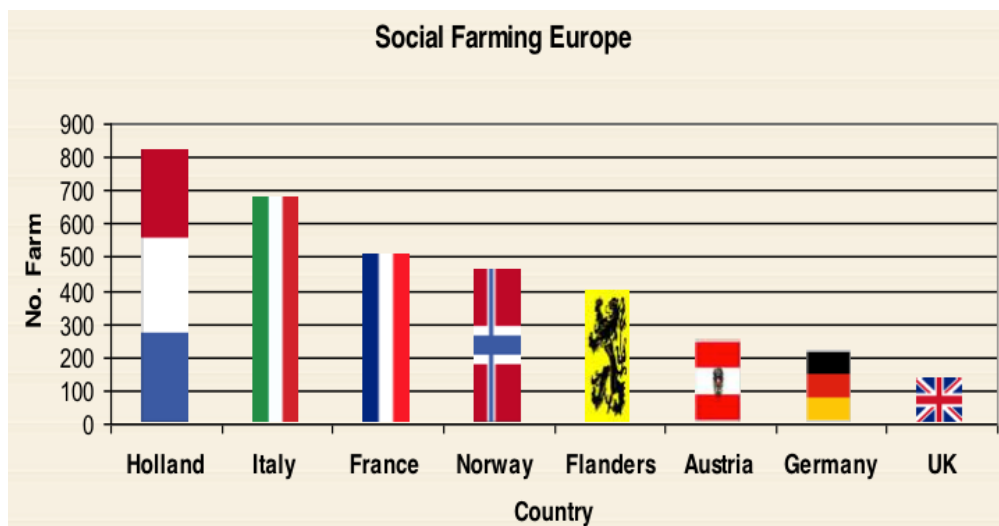
Wyszczególnienie	Bez zakwaterowania w gospodarstwie	Z zakwaterowaniem w gospodarstwie
Pobyt czasowy	Pobyt krótki, opieka dzienna.	Pobyt krótki, opieka 24h.
Pobyt ciągły	Pobyt długi, opieka dzienna.	Pobyt długi, opieka 24h.

Źródło: [Manintveld 2014].

Zdaniem Manintvelda relatywnie niewiele gospodarstw opiekuńczych w Holandii oferuje opiekę całodobową. Warunki w tego typu gospodarstwach są bardzo rygorystyczne i często wymagają większych nakładów inwestycyjnych. W Holandii do końca 2013 r. następował wzrost liczby gospodarstw. W 2014 r. w Holandii było już ponad 1400 gospodarstw opiekuńczych, z czego 728 było członkami Federacji Gospodarstw Opiekuńczych³. Rolnicy ci są członkami jednej z piętnastu organizacji regionalnych, które pokrywają mniej więcej granice geograficzne (np. całą prowincję lub jej konkretne części). W większości przypadków, zgodnie ze statusem prawnym, stanowią stowarzyszenia lub, w kilku przypadkach, organizacje prywatne. Rolą takich stowarzyszeń regionalnych jest zrzeszenie rolników na danym poziomie regionalnym. Jak można przeczytać w założeniach programowych: „*Federacja, ustalając wymogi i wprowadzając standardy tej działalności, wpływa na podniesienie jakości i profesjonalny poziom świadczonych usług. Łączy sektory rolnictwa i opieki, mobilizuje je do współpracy oraz jest inicjatorem nowych przedsięwzięć, inicjatyw służących rozwojowi w przyszłości*” [ibidem, s. 5].

Liczba gospodarstw opiekuńczych w Europie nie jest dokładnie znana. Ryc. 1 przedstawia dane dotyczące ich występowania w ośmiu krajach.

³ Federatie Landbouw en Zorg (internet): <http://www.landbouwzorg.nl>.

Ryc. 1. Liczba gospodarstw opiekuńczych w wybranych państwach Europy w 2011 r. (z uwzględnieniem Flandrii jako części Belgii).

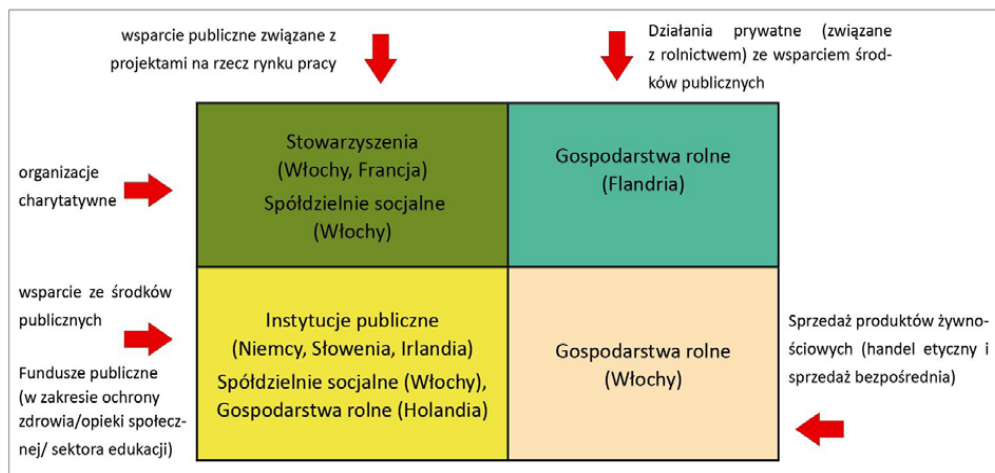
Źródło: [Social/care farming seminar, 18th March 2011 Killyhevlin, Enniskillen, Presentations]⁴.

Analizując systemy rolnictwa społecznego w Europie, Hassink [2009] wskazuje na pewne zróżnicowane podejścia w poszczególnych państwach (ryc. 2). W Holandii dominuje model realizacji funkcji opiekuńczych na bazie gospodarstwa rolnego. Podobne mechanizmy popularne są we Flandrii – flamandzkiej części Belgii. Instytucje publiczne oraz instytucje służby zdrowia w rolnictwie społecznym dominują w Niemczech, Francji i Irlandii. We Włoszech istnieją zarówno gospodarstwa prywatne, jak i bardzo rozpowszechnione spółdzielnie socjalne i dlatego tamten system często określany jest mianem mieszanego.

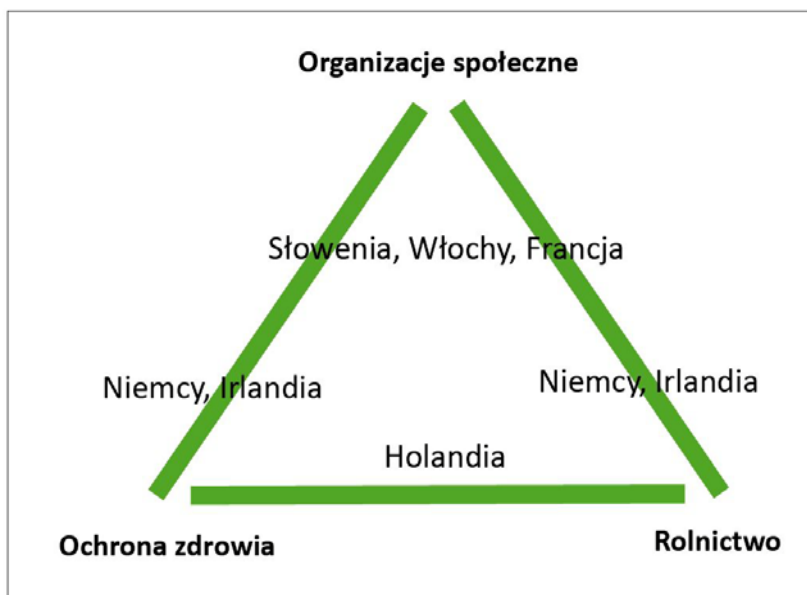
W Holandii rolnictwo społeczne najbliższe jest systemowi służby zdrowia, we Włoszech i Francji jest powiązane przede wszystkim z sektorem społecznym i sektorem opieki, a w Niemczech, Anglii (i całym Zjednoczonym Królestwie) oraz Irlandii i Słowenii można je usytuować między sektorem społecznym a sektorem zdrowia.

Z punktu widzenia finansowania we Włoszech i Francji dominują projekty publiczne i akcje charytatywne realizowane przez stowarzyszenia i spółdzielnie socjalne (głównie we Włoszech). W Holandii, gdzie dominują gospodarstwa rolne finansowanie pochodzi ze środków publicznych przeznaczonych dla sektora ochrony zdrowia oraz sektora opieki. W Niemczech, Irlandii lub Słowenii finansowanie rolnictwa społecznego jest realizowane przez instytucje publiczne finansowane z publicznych środków na opiekę zdrowotną albo edukację [Hassing 2009].

⁴ <http://www.ruralnetworkni.org.uk/download/files/Social%20Farming%20presentations%20March%202011.pdf> (pobrane 22.03.2015).

Ryc. 2. Różne uregulowania w zakresie funkcjonowania rolnictwa społecznego w Europie
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie, [Supporting Policies..., s. 32].

Ryc. 3. Ukierunkowanie rolnictwa społecznego w Europie
 Źródło: Opracowanie własne na podstawie, [Supporting Policies..., s. 33].

5. Doświadczenia związane z tworzeniem i rozwojem gospodarstw opiekuńczych w woj. kujawsko–pomorskim

W 2008 r. Kujawsko–Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego podjął działania związane z reorientacją zawodową rolników i członków ich rodzin⁵. W latach 2009–2014 ponad 5000 osób objętych zostało doradztwem z zakresu reorientacji zawodowej w ramach projektu. Ponad 2100 osób ukończyło specjalistyczne kursy zawodowe potwierdzające nieformalne kompetencje i dające szansę zaistnienia na rynku pracy. Unikalna w skali kraju metodologia wsparcia rolników zakładała opracowanie Indywidualnych Planów Reorientacji Zawodowej, w ramach których określano możliwe kierunki pozarolniczego rozwoju i kierowano na specjalistyczne kursy zawodowe. Celem kursów było uzupełnienie nieformalnych kwalifikacji oraz rozwój predyspozycji osób zatrudnionych dotąd w gospodarstwach. Rolnicy – członkowie ich rodzin kończyli kursy: operatora koparko–ładowarki (408 osób), księgowości małych i średnich przedsiębiorstw (499), kierowców kategorii C oraz C+E (311), organizatora przyjęć okolicznościowych (38), spawacza (81), fryzjera (51), kucharza (61) oraz opiekuna dziennego 144 osoby. Dodatkowo ponad 550 uczestników wzięło udział w warsztatach motywacyjnych z zakresu przedsiębiorczości. Po zakończeniu kursów uczestnicy nadal korzystali z porad doradców i specjalistów z zakresu marketingu oraz prawników. Efekty są bardzo pozytywne. 166 osób znalazło zatrudnienie etatowe, 127 podjęło działalność gospodarczą, 560 podjęło pracę dorywczą lub sezonową. Ogółem ok. 27% uczestników kursów podjęło różne formy aktywności pozarolniczej.

Bezpośrednią inspiracją działań na rzecz tworzenia gospodarstw opiekuńczych w woj. kujawsko–pomorskim, były próby tego typu aktywności podejmowane w latach 2002–2004 na Podkarpaciu i Lubelszczyźnie [Ordyczyński 2004, s. 30]. W 2013 r. KPODR Minikowo rozpoczął rozmowy z grupą właścicieli gospodarstw agroturystycznych z terenu Borów Tucholskich zrzeszonych w Stowarzyszeniu Gospodarstw Agroturystycznych „Bory Tucholskie” nt. możliwości rozwoju ich działalności o funkcje opiekuńcze. W praktyce do projektu przystąpili rolnicy z terenu powiatu tucholskiego. W trakcie kilku spotkań przekazano rolnikom prowadzącym gospodarstwa agroturystyczne koncepcję funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych w Holandii. Należy nadmienić, że jeden z członków zarządu Stowarzyszenia miał okazję wcześniej zapoznać się z funkcjonowaniem systemu opieki nad osobami starszymi i niepełnosprawnymi w Holandii i stał się od początku gorącym zwolennikiem tego typu aktywności. Poza rolnikami prowadzącymi gospodarstwa agroturystyczne w spotkaniach brali również udział przedstawiciele Starostwa Powiatowego w Tucholi, Lokalnej Grupy Działania Bory Tucholskie oraz inni liderzy lokalni. Po kilku spotkaniach specjaliści KPODR Minikowo opracowali założenia przyszłych działań oraz rozpoczęli starania o dokonanie rozszerzenia projektu reorientacji zawodowej rolników (*Nowy Zawód Nowa Szansa...* finansowanego z POKL 8.1.2) o tzw. komponent współpracy międzynarodowej. Z założenia komponent międzynarodowy projektu miał ułatwić za-

⁵ Dwa największe projekty finansowane były w ramach działania 8.1.2. Programu Operacyjnego *Kapitał Ludzki*.

interesowanym rolnikom oraz liderom lokalnym z terenu województwa zapoznanie się z systemem funkcjonowania gospodarstw opiekuńczych w Holandii oraz opracować rekomendacje dla tworzenia tego typu rozwiązań w innych regionach.

Jesienią 2013 r. grupa 17 właścicieli gospodarstw agroturystycznych lub członków ich rodzin uczestniczyła w intensywnym, dwustugodzinnym kursie opiekuna dziennego osób starszych i niepełnosprawnych. Kurs składał się nie tylko z części teoretycznej, ale również z praktyk (min. 100 godzin) w Domu Pomocy Społecznej (DPS) w Wysokiej w powiecie tucholskim. W ramach tych zajęć uczestnicy mieli możliwość poznania specyfiki pracy opiekuńczej oraz nawiązali bezpośredni kontakt z podopiecznymi DPS. Dzięki praktykom i doświadczeniu nabytemu w Domu Pomocy Społecznej mogli oni stwierdzić czy są gotowi podjąć pracę polegającą na opiece nad osobami starszymi i niepełnosprawnymi. Właściciele gospodarstw agroturystycznych wykazali duże zainteresowanie powyższym kursem.

W 2014 r. rozpoczęto realizację komponentu międzynarodowego projektu. Nawiązano kontakt z partnerem holenderskim – firmą DLG Government Service for Land and Water Management oraz przystąpiono do przygotowywania koncepcji tworzenia gospodarstw opiekuńczych w Borach Tucholskich na podstawie doświadczeń holenderskich. Początkowo odbyła się wizja lokalna eksperta holenderskiego⁶ oraz warsztaty z udziałem właścicieli gospodarstw i interesariuszy z terenu powiatu tucholskiego. Na podstawie wizyty w okolicach Tucholi opracowano wstępne założenia działań oraz wytyczne do programu wizyty studyjnej w Holandii, która odbyła się w czerwcu 2014 r. Podczas pobytu w Holandii, rolnicy wraz z polskimi specjalistami, osobami mogącymi pomóc przy wdrażaniu gospodarstw opiekuńczych na terenie woj. kujawsko-pomorskiego mieli okazję odwiedzenia kilkunastu gospodarstw opiekuńczych, bezpośredniej rozmowy z właścicielami oraz podopiecznymi przebywającymi w gospodarstwach. Zapoznali się ze sposobami ich prowadzenia oraz funkcjonowania. Każde z gospodarstw miało zupełnie inny charakter. Wizyta w holenderskich gospodarstwach pomogła im zaplanować funkcjonowanie takich gospodarstw w warunkach polskich. Szczególnie istotne było uświadomienie sobie specyfiki i wymogów związanych z opieką nad różnymi grupami docelowymi. Po powrocie z Holandii podczas kilku dni warsztatowych oraz wizyt w każdym z zainteresowanych gospodarstw opracowano założenia koncepcji gospodarstw opiekuńczych w Borach Tucholskich (Indywidualne Plany Gospodarstw Opiekuńczych IPUGO) oraz dokonano indywidualnego przeglądu gospodarstw pod kątem spełniania wymogów technicznych poszczególnych pomieszczeń i całej przestrzeni oferowanej docelowo dla podopiecznych. Dokonano również wstępnej analizy finansowej przekształcenia gospodarstwa agroturystycznego lub rolniczego na działalność opiekuńczą. Jak podaje Manintveld [2014], w Holandii gospodarstwa opiekuńcze świadczą różne usługi opiekuńcze dla następujących grup docelowych:

---

⁶ Ekseprtem był Kees Manintveld, który w latach 2002-2004 pomagał rozwijać koncepcje gospodarstw opiekuńczych na Podkarpaciu.

- Osoby niepełnosprawne psychicznie.
- Osoby z ograniczeniami ruchowymi.
- Osoby starsze niepełnosprawne psychicznie/fizycznie.
- Osoby z uszkodzeniem mózgu powstałym po porodzie np. wskutek wypadku lub choroby, takiej jak demencja (Alzheimer).
- Osoby z problemami psychicznymi.
- Reintegracja (byłych) więźniów.
- Reintegracja osób uzależnionych (np. narkotyki, alkohol).
- Osoby cierpiące na autyzm.
- Opieka nad dziećmi (przed i po godzinach pracy, szkoły).
- Trudna młodzież.
- Osoby długotrwale bezrobotne.
- Osoby wypalone zawodowo.
- Osoby poszukujące azylu.

W Polsce po analizie sytuacji formalno–prawnej określono dla zainteresowanych gospodarstw z Borów Tucholskich następujące grupy docelowe i formy opieki [Toby 2014]:

- **Opieka skierowana do dzieci i młodzieży.** Gospodarstwo opiekuńcze może w przypadku tej grupy funkcjonować jako **rodzina zastępcza** lub uruchomić **rodzinny dom dziecka**. Jedno z gospodarstw uczestniczących w projekcie już w kilka miesięcy po powrocie z Holandii i opracowaniu planu (IPUGO) zdecydowało się podjąć trudne wyzwanie pełnienia funkcji rodziny zastępczej (początkowo niezawodowej), później z myślą utworzenia rodziny zawodowej lub pogotowia rodzinnego, a nawet rodzinnego domu dziecka. W kolejnych miesiącach dwie inne rodziny rozpoczęły przygotowania do pełnienia funkcji opiekuńczych wobec dzieci.

- Dodatkową grupą docelową zasugerowaną w trakcie działań w Borach Tucholskich jest możliwość przyjmowania w niektórych gospodarstwach agroturystycznych **małoletnich matek wychowujących dzieci**, po spełnieniu specyficznych dla tej grupy warunków.

- **Osoby niepełnosprawne intelektualnie lub ruchowo** – wiele gospodarstw agroturystycznych jest gotowych do udzielania tego typu wsparcia, uczestnicy projektu zdobyli formalne kwalifikacje do opieki nad osobami niepełnosprawnymi. Podjęcie tego typu opieki uzależnione jest od uwarunkowań lokalnych. W powiecie Tucholskim istnieje kilka form dziennego wsparcia osób niepełnosprawnych (środowiskowy dom samopomocy, warsztaty terapii zajęciowej i zakłady aktywizacji zawodowej). Niestety wszystkie zlokalizowane są w Tucholi, co przy rozległym powiecie jest dla wielu osób niepełnosprawnych i ich rodzin poważnym utrudnieniem. Możliwość zorganizowania dziennego wsparcia jest w tym przypadku uzależniona od możliwości finansowych samorządów lokalnych oraz częściowego współfinansowania beneficjentów.

- **Osoby starsze wymagające wsparcia.** Osoby starsze wymagające całodobowego wsparcia to najczęściej osoby samotne lub chore, nad którymi opieki nie są już

w stanie świadczyć członkowie rodziny. Ludzie starsi, schorowani, bardzo często nie mają zapewnionej stałej opieki, której bezsprzecznie potrzebują. Izolacja rodzin, narastające zobojętnienie społeczne na los innych osób oraz zanikające więzi sąsiedzkie pogłębiają kryzys w tej sferze. Ponadto, coraz trudniejsze warunki życia, zagubienie w nowej rzeczywistości powodują, że zwiększa się liczba osób starszych po kryzysach psychicznych i z upośledzeniem umysłowym, niezaradnych życiowo, wymagających wsparcia i fachowej opieki medycznej. Z roku na rok zwiększa się liczba osób korzystających z różnych form wsparcia oferowanych przez ośrodki pomocy społecznej i powiatowe centrum pomocy rodzinie. Proponowane jest im świadczenie usług opiekuńczych w całodobowym rodzinnym domu pomocy lub domu pomocy społecznej. Tworzenie gospodarstw opiekuńczych w formie **rodzinnego domu pomocy** [Rozporządzenie... 2012] w przeciwieństwie do dużych domów pomocy społecznej może wyjść naprzeciw oczekiwaniom ludzi starszych, którzy pragną ciepła, zainteresowania swoją osobą i bliskością z innymi. W rodzinnym domu pomocy powinny być świadczone następujące usługi:

- bytowe, zapewnienie miejsca pobytu i noclegu, wyżywienia i utrzymania czystości,
- całodobowe usługi opiekuńcze,
- różne formy aktywizacji.

Mniejsza liczba mieszkańców zmniejsza anonimowość, a tym samym zapewnia większą indywidualizację świadczeń. Ponadto, ważna jest możliwość adaptacji osoby starszej w nowej rodzinie, co może zwiększać poczucie bezpieczeństwa i sensu egzystencji. Kilka gospodarstw uczestniczących w projekcie rozpoczęło już przygotowania, aby spełnić wszystkie wymogi *Rozporządzenia* i stać się rodzinnym domem pomocy.

• W Polsce brakuje nadal uwarunkowań prawnych dla **opieki dziennej dla osób starszych w postaci prywatnych podmiotów**, która to forma jest najbardziej popularna w Holandii. Niestety przygotowywany w 2015 r. rządowy program Senior – WIGOR [Projekt Uchwały... 2015] nie przewiduje prowadzenia „Domów dziennych Senior – WIGOR”, ani klubów „Senior- WIGOR” przez osoby fizyczne lub prywatne podmioty gospodarcze. Zakłada się natomiast ich prowadzenie przez podmioty publiczne – samorządy lokalne, które co najwyżej mogą wejść w kooperację z organizacjami pożytku publicznego.

• **Osoby starsze nieaktywne zawodowo.** Gospodarstwo opiekuńcze dla osób starszych nieaktywnych zawodowo może być zorganizowane w różnych formach:

- w postaci **klubu samopomocy**, który może stać się miejscem wspólnego spotykania się osób starszych z innymi, porozmawiania przy kawie czy herbacie, pogrania w gry towarzyskie, spacerów, organizowania różnych warsztatów, pogadarek, co pomoże zachować dobrą kondycję psychiczną i fizyczną oraz poczucie własnej wartości. Często aktywny senior szuka różnych, odpłatnych zazwyczaj, form aktywności społecznej. Ciekawą ofertą dla tej grupy mogą być krótkookresowe pobyty turystyczne w gospodarstwach opiekuńczych. Poza „standardowymi” sposo-

bami spędzania wolnego czasu (spacery, zwiedzanie zabytków itp.) proponują one uczestnictwo w zajęciach gospodarskich, dostosowanych do możliwości seniorów. Niektóre oferują też różne formy rehabilitacji lub terapii, np. masaże.

• **Kompleksowa oferta turystyczna dla osób starszych – produkt turystyczny dla seniora.** Właściciele lub domownicy większości gospodarstw uczestniczących w projekcie ukończyli prawie dwugodzinny kurs opiekunów osób starszych i niepełnosprawnych oraz pełne przeszkolenie do prowadzenia gospodarstw agroturystycznych. Są laureatami wielu nagród za indywidualne oferty turystyczne. Po wielu analizach i dyskusjach warsztatowych w ramach projektu uznano, że pierwszym krokiem w kierunku tworzenia rozbudowanej oferty dla osób starszych powinno być stworzenie specyficznego produktu turystycznego „Bory Tucholskie dla Seniorów”, którego rdzeniem będzie przyjmowanie osób starszych oraz ich rodzin na krótkie lub dłuższe pobyty wypoczynkowo-rekreacyjne. Dokonując pierwszych analiz posiłkowano się badaniem preferencji wypoczynkowych osób starszych [*Preferencje...* 2011]. Badania te określają dosyć szczegółowo profil starszego turysty. Jest to osoba, która jest w związku małżeńskim (65%), ma miesięczny dochód między 500 a 2000 zł (63%), przy czym ponad połowa z nich osiąga dochód między 500 a 1000 zł, jest na emeryturze lub rencie (81%), posiada wykształcenie średnie – (43%), rzadziej zawodowe (21%) lub wyższe (18%). Osoby takie najczęściej mieszkają w mieście. Jedna trzecia osób starszych (33%) uczestniczyła w wyjazdach turystycznych (przy 44% uczestnictwie wszystkich Polaków powyżej 15 roku życia). Co ważne w wyjazdach krajowych krótszych (do 4 dni) i dłuższych wzięło udział 23% badanych osób starszych. Główne wskazywane powody tych, którzy nie wyjeżdżali to problemy ze zdrowiem (40%), brak środków finansowych (38%) lub brak czasu – 17%. Istotnym elementem jest rodzaj zakwaterowania. Seniorzy chcą mieszkać przede wszystkim w pensjonatach (80%), pokojach gościnnych (76%) oraz kwaterach agroturystycznych (73%). Połowa osób badanych preferuje wyjazdy letnie. Na wyjazd poza sezonem wskazało 16% respondentów, w zimowym 5%, natomiast dla aż 15% termin był obojętny; zdecydowanie głównym celem dla 77% osób badanych jest wyjazd o charakterze turystyczno-wypoczynkowym. Jednak ze względu na to, że część osób nie wyjeżdża z powodów zdrowotnych, warto zadbać o oferty związane z poprawą zdrowia; najczęściej wymienianym miejscem, gdzie respondenci zamierzają spędzić swój wyjazd turystyczny jest morze (90%) badanych. Na kolejnych miejscach znalazły się wypoczynek nad jeziorem (75%), w lesie (70%) oraz na wsi (68%). Najmniej preferowanym miejscem spędzania wyjazdu turystycznego jest miasto.

Buholz [2014] dokonując wstępnej analizy możliwości stworzenia produktu turystycznego dla seniorów w Borach Tucholskich, wskazuje na konieczną dla dobrej komercjalizacji usług segmentację grup docelowych klientów. Jego zdaniem grupa seniorów jest bardzo zróżnicowana i cechuje się różnymi wymaganiami. Spośród wielu cech każdej grupy docelowej opisywanej przez autora, warto zwrócić uwagę na kilka charakterystycznych:

- „Bierni” – preferujący spokojne formy spacerów w ładnej okolicy, ze zbieraniem grzybów i rozmowami z gospodarzami o okolicy.
- „Pracujący” – którzy poza aktywnością ruchową stawiają na integrację rodzinną i możliwość zwiedzania okolicy.
- „Dziadkowie” – których najważniejszym „zadaniem” podczas wypoczynku jest znalezienie ciekawych form zajęcia dla swoich wnuków.
- „Aktywni”, którzy przede wszystkim poszukują najróżniejszych form aktywnego spędzania czasu w ciekawej okolicy.
- „Dbający o zdrowie”, którzy podczas wypoczynku poza ruchem chcieliby skorzystać z różnych form podreperowania zdrowia.
- „Niepełnosprawni”, którzy mają oczywiste wymagania dotyczące barier architektonicznych, ale również nastawieni są na różne oferty terapeutyczne.

Jak pisze Bucholz [2014] w Polsce grupa docelowa starszych turystów w odróżnieniu od Europy Zachodniej czy USA jest postrzegana jako nieatrakcyjna ze względu na swoją niską siłę nabywczą. W miarę jak będzie rosła liczebność tej grupy społecznej należy się jednak spodziewać rosnącego udziału jej przedstawicieli w korzystaniu z usług turystycznych. Gospodarstwa agroturystyczne z Borów Tucholskich posiadają zróżnicowaną ofertę skierowaną do seniorów indywidualnych, jak i grup zorganizowanych (warsztaty tematyczne). Większość z nich ma przygotowaną zarówno ofertę pobytową jednodniową, jak i długoterminową. Najczęściej deklarują przyjmowanie osób samodzielnych, dla których opieka oznacza dyskretne wspieranie, proste zabiegi rehabilitacyjne i nade wszystko kontakt z naturą i świeżym powietrzem. W takim wydaniu oferta gospodarstw opiekuńczych z Borów Tucholskich plasuje się między tym co oferują klasyczne gospodarstwa agroturystyczne a ofertą domów pomocy społecznej. Wielość atrakcji Borów Tucholskich, specyfika naturalnego środowiska, zagospodarowana przez społeczności lokalne choćby w postaci powstałych w ostatnich latach kilkunastu tzw. wiosek tematycznych „grzybowej”, „miodowej”, „kwiatowej”, „górnictwej” lub „ptasiej”, a dodatkowo lasy, jeziora, słynny akwedukt w Fojutowie, szlaki turystyczne – raj dla rowerzystów, spacerowiczów (ścieżki *nordic walking*) i kajakarzy w Wielkim i Małym Kanale Brdy (m.in. słynny Szlak papieski śladami Karola Wojtyły). W przyszłości planowane jest zintegrowanie oferty i dołączenie elementów pobytów rehabilitacyjno-kuracyjnych, ale już dzisiaj można przyjechać w Bory Tucholskie po zdrowy wypoczynek. Według badań preferencji turystów – seniorów to właśnie Bory Tucholskie spełniają większość oczekiwań tej grupy społeczeństwa co do wypoczynku i spędzania wolnego czasu.

Podsumowanie

Powstawanie gospodarstw opiekuńczych jako nowego trendu związanego z tzw. rolnictwem społecznym albo rolnictwem zaangażowanym społecznie jest jeszcze w Polsce zagadnieniem bardzo mało znanym. Podejmowanie tego typu inicjatyw przez gospodarstwa agroturystyczne jest dosyć naturalnym kierunkiem rozwoju lub specja-

lizacji. Niedaleko bowiem jest od przyjmowania gości w gospodarstwie do opieki nad nimi w sytuacji kiedy stają się coraz bardziej niesamodzielni. Tworzenie produktów turystycznych skierowanych do seniorów jest w tym przypadku elementem przejścia od jednej do drugiej formy aktywności gospodarstw agroturystycznych. Dowodem tego, że jest to realna ścieżka rozwoju są pierwsze rozmowy, które odbyły się w gminie Cekcyn w powiecie tucholskim. Starsze małżeństwo odwiedzające od ponad dziesięciu lat jedno z gospodarstw w tej gminie, po zapoznaniu się z koncepcją tworzenia gospodarstw opiekuńczych stwierdziło, że oni właśnie w tym miejscu i z tymi gospodarzami chcą spędzić swoją starość. To może być nieodosobniony przypadek w skali kraju szczególnie, jeżeli weźmie się pod uwagę zmiany demograficzne i wydłużającą się długość życia, ale też zmianę modelu funkcjonowania rodzin – szczególnie w miastach. W efekcie działań realizowanych w ramach komponentu międzynarodowego rolnicy w Borach Tucholskich podejmują próby tworzenia gospodarstw opiekuńczych, w niektórych przypadkach bardzo zaawansowane, bo przyjmują już pierwszych podopiecznych. Jedna rodzina od prawie pół roku pełni funkcję pogotowia opiekuńczego i docelowo rodziny zastępczej, dwie inne zadeklarowały chęć pomocy dzieciom, zapisały się na kurs rodzin zastępczych. Opisane w prezentowanym opracowaniu modele możliwe są do wdrożenia w istniejącym w Polsce stanie prawnym. Uzupełnienia wymaga jedynie pełnienie funkcji opiekuńczych w formie opieki dziennej, która jest najbardziej powszechna m.in. w Holandii.

Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich stanowią eksperyment i bazę do tworzenia innych rozwiązań wdrażania rolnictwa społecznego w Polsce. Dla wielu gospodarstw agroturystycznych ten kierunek specjalizacji może w przyszłości stać się realną szansą rozwoju.

Literatura

- Bacon B., Brewin D., 2008, *Rural Community Viability: Lessons from 4 Communities*. Faculty of Social Work and Faculty of Agriculture, Inda Book, Manitoba.
- Błąd M., 2011, *Wielozawodowość w rodzinach rolniczych. Przyczyny, uwarunkowania i tendencje rozwoju*. IRWiR PAN, Warszawa.
- Błędowski P. (red.), 2012, *Raport na temat sytuacji osób starszych w Polsce*. Instytut Pracy i Praw Socjalnych, Warszawa.
- Bryder J., Fuller T., 1988, *Pluriactivity as a Rural Development Option*. The Arkleton Trust (Research) Ltd.
- Bucholz M., 2014, *Bory Tucholskie dla seniora, [w:] Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Minikowo.
- Durand G., van Huylenbroeck G., 2003, *Multifunctionality and Rural Development: General Framework [w:] Multifunctional Agriculture. A New Paradigm for European Agriculture and Rural Development*, van Huylenbroeck G, Durand G. (red.). Asgate Publishing Company, Hampshire.

- Haaster H. van, Janssen M., Wijnen A. van, 2012, *Persoonsgebonden budget eigen regie en empowerment*. IGPB (www.igpb.nl), AdSearch (www.adsearch.nl), Website Visie in Uitvoering. (www.visieinuitvoering.nl).
- Hassing J., 2009, *Social Farming across Europe, Overview*, [in:] *Supporting Policies for Social Farming in Europe. Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas*, F. Di Iacovo, D. O'Connor, (red.). SoFar project: Supporting EU agricultural policies. Arsia, Florenz, Italy.
- Jervell M. A., 1999, *Changing Patterns of Family Farming and Pluriactivity*. Sociologia Ruralis, t. 39, nr 1, European Society for Rural Sociology.
- Kamiński R., 2011, *Reorientacja zawodowa rolników – Konieczny kierunek zmian strukturalnych na wsi*, [w:] *Potencjał obszarów wiejskich szansą rozwoju: warunki życia na wsi*. Kancelaria Prezydenta Rzeczypospolitej Polskiej, Biuletyn Forum Debaty Publicznej, nr 6, Warszawa.
- Kierunki Rozwoju Obszarów Wiejskich*, założenia do Strategii Rozwoju Obszarów Wiejskich, 2010, MRiRW, Warszawa.
- Kinsella J., Wilson S., de Jong F., Renting H., 2000, *Pluriactivity as a Livelihood Strategy in Irish Farm Households and Its Role in Rural Development*. Sociologia Ruralis, t. 40.
- Manintveld K., 2014, *Gospodarstwa opiekuńcze w Holandii*, [w:] *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Kujawsko Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Minikowo.
- McHenry, J., 2002, *Management of Knowledge in Practice, Learning to Visualise Competence*. Phd Dissertation under evaluation, Handelshøyskole BI, Norway.
- Narodowy Spis Powszechny Ludności i Mieszkań 2011. Raport z wyników*, GUS, Warszawa 2012.
- Opinia Europejskiego Komitetu Ekonomiczno-Społecznego w sprawie: „Rolnictwo społeczne: zielone usługi terapeutyczno-opiekuńcze oraz polityka społeczna i zdrowotna”*, Dziennik Urzędowy Unii Europejskiej 5.2.2013 (2013/C 44/07).
- Ordyczyński M., 2004, *Rodzinne gospodarstwa opiekuńcze*, [w:] *Nowe podejście do rozwoju obszarów wiejskich w Polsce*. Doświadczenia projektu „Budowanie Instytucji na Rzecz Rozwoju Wsi w Pilotażowych Regionach Polski – IBRD”, A. Futymski et al. (red.), Leżajskie Stowarzyszenie Rozwoju, Leżajsk, s. 30.
- Pierwszy krok do reorientacji zawodowej rolników powiatu mogileńskiego*, 2009, Materiały konferencyjne, Kujawsko-Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego w Minikowie, s. 20-21.
- Powszechny Spis Rolny 2010*. Raport z wyników. GUS.
- Preferencje osób starszych dotyczące wyjazdów turystycznych*, raport z badań: KB Pretendent, na zlecenie Ministerstwa Sportu i Turystyki, sierpień 2011.
- Projekt uchwały Rady Ministrów w sprawie ustanowienia wieloletniego programu „Senior-WIGOR” na lata 2015-2020 z 3 lutego 2015*.
- Renting H., Oostindie H., Laurent C., Brunori G., Barjolle D., Jervell A. M., Granberg L., Heinenon M., 2008, *Multifunctionality of Agricultural Activities, Changing Rural Identities and New Institutional Arrangements*. Int. J. Agricultural Resources, Governance and Ecology, t. 7, nr 4, s. 361–385.
- Rozporządzenie Ministra Pracy i Polityki Społecznej z 31.05.2012 r. w sprawie rodzinnych domów pomocy* (Dz.U. 2012 poz. 719).
- Sempik J., Hine R., Wilcox D. (red.), 2010, *Green Care: A Conceptual Framework, A Report of the Working Group on the Health Benefits of Green Care*, COST Action 866, Green Care in Agriculture, Loughborough: Centre for Child and Family Research, Loughborough University.

- Supporting Policies for Social Farming in Europe. Progressing Multifunctionality in Responsive Rural Areas.* SoFar project: Supporting EU agricultural policies”. Arsia, Florenz, Italy, s. 32, 2009.
- Toby A., 2014, *Modele gospodarstw opiekuńczych według grup docelowych*, [w:] *Gospodarstwa opiekuńcze w Borach Tucholskich a doświadczenia holenderskie*. Kujawsko–Pomorski Ośrodek Doradztwa Rolniczego, Minikowo.
- Werquin P., 2010, *Recognising Non-formal and Informal Learning: Outcomes, Policies and Practices*. OECD Publishing, Paris.

